

Hafiz Ibrahim Dalliu – albanski mufessir¹

Ismail Bardhi

Fondacija - Centar za islamsku civilizaciju (FOCIC), Skopje

*Mi nismo poslali nijednog poslanika koji nije govorio
jezikom naroda svoga, da bi mu objasnio...*
(Kur'an, Ibrahim, 4)

---

¹ Za ovog teologa i mufessira, osim materijalnih dokaza, koji su nažalost nestali, pokušao sam da istražim i usmenu predaju kako o njegovom životu, tako i o njegovim djelima, a posebno o njegovom tefsiru. Prema riječima njegovog unuka, Adnana Dalliu, već u podmaklim godinama, cijela porodica Ibrahima Dalliu bila je poznata u Tirani i šire kao vjerski uzdignuta. Otac Mustafa bio je hafiz, njegov brat Husni bio je hadžija, brat Ali je bio hafiz i hadžija a i sam Ibrahim je bio hafiz. Hafiz Ibrahim Dalliu imao je sina jedinca, koji je preminuo u mladim godinama, tako da nije imao druge potomke. Adnan Dalliu kaže: "Od hafiz Ibrahimovih djela dva kolica punih knjiga i rukopisa po naređenju komunističkog režima, predata su Državnom arhivu". Što se tiče istraživanja koja sam obavio u Državnom arhivu Albanije, mogu slobodno reći da nisam uspio naći, odnosno ne postoji ništa od čitavog tog predatog materijala. Ono što se nalazi u Arhivu jesu: jedan zapis u tri stranice njegovog unuka, Besima Dalliu, pod šifrom AQSH (Centralni Državni Arhiv), Fond 174, dok. 1; također jedan politički rukopis na osmanskome (AQSH, Fond 143, dosije 928); jedan dokument koji govori o njegovom pritvoru (AQSH, Fond 143, dosije 932) kao i nekoliko zapisa od po jedne stranice. Faktički, u Arhivu Albanije ne postoji njegov rukopis prijevoda Kur'ana, osim onog štampanog, kao ni neki drugi vjerski rukopis, osim onog koji ima nacionalni karakter.

Sažetak

Dalliuovo djelo je otvoreno djelo epohe oživljavanja islama. Možda će ono već sutra biti nadmašeno nekom novom fazom u životnoj realizaciji islama na našim prostorima, kao što su na nekim stranama islamskoga svijeta već nadmašena djela njegovih savremenika zahtjevima mladih generacija muslimana, da se između Kur'ana i života ukine samom obnovom islama uspostavljeni most što ga čine komentari Kur'ana, da se ukine svako posredovanje Kur'ana i život stope u čistu i potpunu vezu, da se Kur'an uopće ne tumači već da se, naprosto, živi. Ako se to i kod nas dogodi, djelo hafiza Ibrahima Dalliu je sigurno tome prvi prilog, a vrijeme koje će iza toga novog razdoblja ostati ostat će trajno, obilježeno tim njegovim djelom.

Ključne riječi: Hafiz Ibrahim Dalliu, Kur'an, tefsir.

Sveta Knjiga, osim u vjerovanju, svoju svetost ima i u molitvi, odnosno u njenoj metapovijesnoj originalnosti, kao i u njenom povijesnom aspektu. Ona je uvjetovana općenitim nivoom čovjekove duhovnosti koja u sebi podjednako uključuje nebeske i zemaljske dimenzije vlastite prirode.² Sam Stvoritelj nam ukazuje da su vjerovanje i jezik kategorije koje suštinski izviru od Njega Samog, tj., od Boga: "I jedan od dokaza Njegovih je stvaranje nebesa i zemlje, i raznovrsnost jezika vaših..." (Ar-Rum, 22).

Dakle, Kur'an osim svoje metapovijesne dimenzije ima i svoju povijesnu dimenziju i to samom njegovom pojavom za sluh, vid i pismo, prezentirajući se čovjeku u obliku ljudske riječi, jer on preuzima jezik kao sredstvo da bi postao vidljiv. Jezik islama ne poznaje ništa drugo osim vjerovanja i nevjerovanja.³

Tefsir, prema mnogim zapisima i njihovoj sadržini, se može smatrati sposobnošću i znanjem o potrebnom tumačenju govora, knjige ili teksta. On je bio pomoćna metodološka disciplina u teologiji. Njegovo osnovno načelo bilo je tumačenje teksta, analiza jezika, stavljanje teksta u povijesni kontekst i proučavanje odnosa između književne forme i sadržine.⁴ Tefsir traži da se sam tekst razumije, t. e. ne samo da se

² Rešid Hafizović, *Teološki Traktati o načelima islamske vjere*, Zenica, 1996., str. 118.

³ Enes Karić, *Hermeneutika Kur'ana*, Zagreb, 1991., str. 17–41.

⁴ Enes Karić, *op. cit.*, str. 13–15, 17–41; Erwin Hufnagel, *Uvod u hermeneutiku*, Zagreb, 1993., str. 9–45.

prevede / tumači davnina, nego da se stanje davnine duhovno adaptira na sadašnje stanje.

Tefsir svoje korijene ima od vremena Muhammeda, a. s., koji je bio i srcu najbliži tumač, jer je on sam bio pod Božijom sjenom.⁵ Tokom vremena ova problematika postepeno prelazi u samostojnu disciplinu koja zauzima posebno mjesto u islamskoj teologiji.⁶

Na ovom polju se primjećuju mnogi radovi učenjaka islamske provincije koji su se posvetili što boljem razumijevanju i tumačenju Božije riječi. Imajući u vidu podužu povijest discipline kur'anske egzegeze kao i mnoge mufessire, a da bismo još više ukazali na bogatstvo ove discipline, prezentirat ćemo jednog albanskog mufessira, hafiza Ibrahima Dalliu, u prvome redu dajući mu zasluženo mjesto u korpusu kur'anske egzegeze i to počev od njegovog života i rada, naučnih izvora tefsira i njegove metode, koji se mogu primijetiti u njegovom tefsiru naslovljenom *Ajka e Kuptimeve të Kur'ani Qerimit (Srž značenja Kur'ani kerima)*.

Malo životopisa

Hafiz Ibrahim Dalliu je rođen u Tirani, 1878. godine, u jednoj porodici s visokom vjerskom kulturom, u vrijeme kada je u Albaniji obrazovni pokret postajao sve intenzivniji.

Pripada onoj plejadi poštovanih ličnosti vjerske kulture u Albanaca, kao i jednom veoma važnom razdoblju za povijest albanskog naroda, kao što je *Nacionalni Preporod*. Njegov život uopće nije bio miran, naprotiv, on je bio veoma težak, prepun tegoba i briga potaknutih od povijesno tragičnih okolnosti.

Istražujući dokumentiranu literaturu, kao i njegovu biografiju, saznajemo da se školovanje hafiza Ibrahima Dalliu odvijalo u nekoliko raličitih faza. Osnovno i srednje obrazovanje je stekao u domovini, a zatim je za više školovanje otišao u Carigrad, koje je nažalost morao prekinuti radi ekonomskih poteškoća.

Osim vjerskih problema s kojima se neprestano suočavao, nešto što je na Balkanu bilo poznato kao nesporazum između modernista i

⁵ Prof. dr. Ismail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1976., str. 231–234; *El-Mevsuat-ul Hadaret-ul Arabijje el-Islamije II*, Bejrut, 1986., str. 160–167.

⁶ Dr. Muhammed Husejin ez-Zehabi, *Et-Tefsiru vel Mufessirun I*, Bejrut b. d., str. 32–33; Prof. dr. Ismail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsiri'nin Doğuşu ve Buna Hiz Veren Âmiller*, Ankara, 1968., str. 16–19.

tradicionalista, on se suočavao i s drugim problemima, kao što su bili problem vjerskog pisanja na albanskom jeziku, škola i obrazovanje koji su bili tretirani manje više kao politički problem. Kao učitelj prvobitno je počeo raditi u prvoj albanskoj školi u Tirani, pomogao je pri otvaranju prve ženske škole, također u Tirani, 1908. godine, odakle su proizašle prve učiteljice albanskog jezika ovoga grada.

Krajem 1909. godine nalazi se među učiteljima Učiteljske škole u Elbasanu. Svoj rad u ovoj instituciji hafiz Ibrahim Dalliu je započeo čak prije poznatog Elbasanskog kongresa,⁷ na kome je donijeta odluka o otvaranju Učiteljske škole. On je na ovom Kongresu bio delegiran iz Tirane, a sa njim su bile i poznate ličnosti iz Tirane: Refik Toptani, Mahmud Fortuzi, Hysni Dalliu.⁸ Tamo gdje su se događali važni događaji za zemlju bilo je nemoguće da se ne primjeti i prisutnost hafiza Dalliu. On je učestvovao i u Manastirskom (Bitoljskom) kongresu 1908. godine⁹, za vrijeme proglašenja Nezavisnosti države Albanije 1912. godine, kao i na Lušnjaskom kongresu 1920. godine¹⁰.

Hafiz Ibrahim Dalliu vodio je jedan aktivan naučni i društveni život, a u prvom redu vjerski. On je surađivao i sa narodnim poslanikom u Osmanskom parlamentu, Hasanom Prištinom kao i s poznatim kulturnim ličnostima kao što su bili Ismail Ndroqi, Hasan Vogli, Muslim Llagami, Musa Mači, Ibrahim Hasnaj i drugi. Osim s ovim ličnostima on je surađivao i s poznatim albanologom svjetskoga glasa, Norbertom Joklijem.¹¹

Zbog njegove široke aktivnosti 1908. godine na vjersko-prosvjetiteljskom polju često je bio kritikovan, pozivan na informativne razgovore i u nekoliko navrata čak i maltretiran i zatvaran. Zbog jednog članka u kojem kritikuje Mladoturke, 05. 09. 1910. godine je zatvoren i podvrgnut strašnim torturama.¹² Bio je zatvaran i za vrijeme kralja Zoga I, fašističke

⁷ Elbasanski kongres (2–8 septembra 1909. god.) poznat po važnim odlukama donijetim o albanskom preporodu uopće. Opširnije vidi: *Fjalori Enciklopedik Shqiptar – FESH (Albanski enciklopedijski riječnik)*, Tirana, 1985., str. 511.

⁸ *Drita Islame*, god. I, br. II, 02. 05. 1992.

⁹ FESH, str. 512.

¹⁰ FESH, str. 511. O učešću hafiza Ibrahima Dalliu na ovom Kongresu opširnije vidi: *Drita Islame*, god. I, br. II.

¹¹ *Drita islame*, op. cit.

¹² Dr. Hysni Myzyri, *Hafiz Ibrahim Dalliu për përhapjen e mësimit shqip në etapën e fundit të Ril-*

okupacije od strane Italijana, kao i za vrijeme komunističkog režima. Za vrijeme svih tih zatvaranja i tortura nikada se nije mogao pomiriti s idejom rasparčavanja albanskih teritorija. Isto tako uvijek je ostao vjeran svojim vjersko-moralnim principima.

Hafiz Ibrahim Dalliu pripada onoj plejadi albanskih islamskih teologa koji su se isticali svojim plodotvornim vjerskim i kulturnim radom. Ako se osvrnemo na vrijeme kada je on živio i djelovao, u njegovim djelima može se primijetiti reformatorski duh čime ga slobodno možemo svrstati među pobornike reformatorske struje, koja je u islamskoj literaturi poznata pod nazivom *islaha*.¹³ U to vrijeme u islamskom svijetu primjetna je aktivnost eminentnih ličnosti islamske povijesti, kao Džemaluddin Afgani, Reshid Rida, Muhammed Abduhu, Muhammed al-Behij, Ahmad Han, Mehmed Vehbi Efendi, Mehmet Akif Ersoj, šejhu-l-islam Mustafa Sabri i drugi, od kojih se većina bavila komentarom Kur’ana.¹⁴ Što se tiče imena koja su zauzela svoje posebno mjesto na našim prostorima, naročito u Bosni i Hercegovini i na albanskom tlu, možemo spomenuti Šukriju Alagića, Muhameda Tufu, Džemaludina Čauševića, Mehmeda Handžića¹⁵, zatim hafiza Ali Korču, Vehbi Dibru, Hodža Voku, Ibrahima Dalliu i druge.¹⁶

Iako “na slobodi”, ali u veoma teškom zdravstvenom stanju kao posljedica zatvorskih mučenja, hafiz Ibrahim Dalliu umire u Tirani 1952. godine. Na dženazi u Tirani bila je prisutna samo njegova uža porodica. Pošto je bio “antidržavni” elemenat, nikakav znak raspoznavanja nije stavljen nad njegovim mezarom.¹⁷

indjes, u “Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët” (međunarodni simpozij), Priština, 1995., str. 407–408.

¹³ Opširnije o terminu *islaha* vidi: Nerkez Smailagić, *Leksikon Islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990., str. 500, 508–510.

¹⁴ *Ibid.*, str. 500–511; također: Husein Đozo, *Potreba i pokušaji savremenog tumačenja i egzegeze kur’anske misli*, u “Kur’an u savremenom dobu” (ed. Enes Karić), Svjetlost, Sarajevo, 1991., str. 9–26.

¹⁵ Opširnije vidi: Ismail Bardhi, *1918-1988 Yılları Arasında Bosna-Hersek ve Kosova’da Tefsir Sahasında Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi* (magistarski rad, neobjavljen), Ankara 1992, str. 37–112.

¹⁶ *Disa fetar patriot musliman shqiptar*, Albanian Islamic Center, Harper Woods, Michigan, 1993.

¹⁷ *İslam Ansiklopedisi XV*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1997., str. 92.

Djela

Smatra se da je hafiz Ibrahim Dalliu, kao teolog udubljen u teološke nauke i dobar poznavalac islama, autor petnaestak vrijednih djela. Neka od njih su prijevodi s arapskog i osmanskog jezika, ali većina su njegova originalna djela.

Prema riječima poznatog teologa, imama Vehbi Ismailija, koji je poodavno emigrirao u SAD-u, gdje je osnovao Islamski centar u Čikagu, hafiz Ibrahim Dalliu je napisao ili preveo oko 10.000 stranica vjerskog sadržaja, što znači da je on najproduktivniji među albanskim teolozima.¹⁸ Slično govori i hafizov prijatelj Ibrahim Hasnaj. Prema tome, slobodno se može reći da je hafiz Ibrahim Dalliu jedan od najpoznatijih teologa i alima svoga vremena.

Što se tiče djela hafiza Ibrahima Dalliu, jedan njihov dio je odštampan, dok je veliki broj njegovih rukopisa ostao neobjavljen ili, u najgorem slučaju, namjerno uništen. Njegova djela se mogu klasificirati i sistematizirati na osnovu njihove tematike i sadržine, i to u sferi: akaida, kelama, ibadeta, tefsira, hadisa, kao i u književno-sarkastičnoj.

Ta djela su:

*Ajka e kuptimeve të Kur'ani Qerimit, Texhvidi i Kur'anit*¹⁹, *Besimet e Muslimanvet*²⁰, *E lemja e të Madhit Profit dhe jeta e Tij*²¹, *Hadithi Erbain*²², *Dhantie Ramazani*²³, *Mësime teorike dhe praktike të moralit islam*²⁴, *Ç'asht*

¹⁸ Dr. Hysni Myzyri, op. cit., str. 405.

¹⁹ *Texhvidi i Kur'anit prej Ibrahim Dalliu* (*Tedžvid Kur'ana od Ibrahima Dalliu*), objavljen je u Tirani 1337. h./1921. godine, u štampariji "Sandžakčian". Djelo ima 16 stranica. Po svemu sudeći to je *Tedžvid* koji je kod nas poznatiji pod nazivom *Karabaš tedžvid*, što znači da je djelo prevedeno.

²⁰ *Besimet e Muslimanvet* (*Vjerovanje Muslimana*) originalno je djelo. Štampano u štampariji "Tirana" 1942. godine. Ukupno ima 16 stranica i može se smatrati kao svojevrsan *Ilmihal* u stihovima.

²¹ *E lemja e të Madhit Profit dhe jeta e Tij* (*Rađanje velikog Poslanika i njegov život*) je svojevrsan *Mevlud* štampan u Tirani u štampariji "Škodra", 1934. godine i ima 238 stranica.

²² *Dyzet hadithe* (*Četrdeset hadisa*) je prijevod imam Muhjiddin en-Nevevijinog djela. Štampano je u štampariji "Tirana" u Tirani 1940. godine na 48 stranica. Predgovor je od poznatog Ahmed Nesim Efendije, što znači da je djelo prevedeno s turskog, a ne s arapskog. U djelu je korišten veliki broj fusnota koje predstavljaju njegov lični komentar.

²³ *Dhantie Ramazani* (*Ramazanski poklon*) je njegovo originalno djelo na čijoj korici stoji jedan stih iz *Mevluda* poznatog alima hafiza Ali Korče. Objavljeno je u Tirani 1935. godine na 62 stranice.

²⁴ *Mësime teorike dhe praktike të moralit islam* (*Teorijska i praktična učenja islamskog morala*) je hafiz

*Islamizma?*²⁵, *Nji broshurë mbi degat e Imanit*²⁶, *Libri i së Falmes*²⁷, *Udha Muhammedane*²⁸, *Grenxat e kuqe të Tiranës*, *Kreshniku i Atdheut*, *Dokrrat e hinit*, *Patriotizma në Tiranë*²⁹, kao i druga neobjavljena djela.

Tefsir *Ajka e Kuptimeve të Kur'ani Qerimit*

Kao remek djelo zasigurno se može smatrati njegov tefsir *Ajka e kuptimeve të Kur'ani Qerimit* (*Srž značenja Kur'ani-kerima*), koje nije kompletno. Sam hafiz Ibrahim Dalliu ovaj tefsir nabraja među svojim djelima, iako nigdje u tefsiru, t. e. u koricama ili u naslovnoj strani ne stoji ime autora.³⁰

Iako sa zakašnjenjem, na početku ovoga vijeka se primjećuje jedan muslimanski teološki zanos među Albancima, jer se počinje pisati vjerska literatura na maternjem jeziku. Na ovom polju, kao što smo već napomenuli, svojim neumornim radom zasluženo mjesto zauzima i hafiz Ibrahim Dalliu, kako prijevodom Kur'ana³¹ tako i svojim tefsirrom. Ovo je drugi po redu prijevod Kur'ana na albanskom jeziku, iako prvi

---

Ibrahim Dalliu preveo s turskog od poznatog alima Umera Nesuhia. Štampano je u Tirani 1935. godine i ima 162 stranice.

²⁵ *Ç'asht Islamizma? (Šta je to Islam?)* je preštampano 1992. godine, u izdanju Albanskog islamskog centra u Americi. Ima 54 stranice i slijedi učenje *ehli sunne vel-džemaa*.

²⁶ *Nji broshurë mbi degat e Imanit (Jedna brošura o granama imana)* malog je obima, 20 stranica, ali veoma vrijedno i dosta bogato fusnotama. U njemu se primjećuje jedan vjersko-filozofski riječnik. Objavljen je 1939. godine u Tirani kao originalno djelo.

²⁷ *Libri i së Falmes (Knjiga o namazu)* je originalno djelo koje se bavi praktičnim aspektom ibadeta. Štampano je 1937. godine u Tirani.

²⁸ *Udha Muhammedane (Put Muhammedov)* je prijevod poznatog djela *Tarikatu Muhammedijje* imama Muhammeda Bergivije. Štampano je 1936. godine u Tirani i ima 470 stranica.

²⁹ Posljednja četiri djela su sarkastično-humorističkog, ali i patriotskog karaktera. Objavljena su u Tirani.

³⁰ Mnogi izvori koje upotrebljava u svome tefsiru, njegova lična preokupacija političkim uvjetima toga vremena u Albaniji, narodna tradicija kao i njegov stil pisanja i obraćanja čitaocu svjedoče jednu izuzetnu vještinu koja je svojstvena samo originalnim djelima. Vidi: *Ajka e kuptimeve të Kur'ani Qerimit*, str. 541, 778 itd.

³¹ Interesantno je da je prvi prijevod Kur'ana na albanskom jeziku napravio hrišćanin Ilo Mitko Qafzezi i objavljen je 1921. godine u Rumunjskoj. Na prvoj stranici ovoga prijevoda stoji ikona Isusa Hrista. Moguće je povući jednu paralelu između ovog prijevoda Kur'ana i prvog prijevoda na srpsko-hrvatski jezik od strane Jana Čaplovića 1819. godine i Miće Ljubibratića iz 1895. godine, koji su isto tako bili hrišćani. Opširnije o prijevodima Kur'ana na albanskom jeziku vidi: Dr. Feti Mehdiu, *Përkthimet e Kur'anit në gjuhën shqipe*, Skopje, 1996.

preveden od strane jednog muslimana. Što se tiče sistematskog komentara Kur'ana, ovo je prvi tefsir takve vrste, ali nažalost ipak nekompletan.

Na naslovnoj stranici ovog tefsira stoji da je ovo izdanje "pročitano, ocijenjeno i odobreno od strane Velikog šerijatskog odbora". Ovim se potvrđuje važnost ovoga djela, koje preuzima najviši centar koji se brinu o vjerskim pitanjima u okviru Albanske muslimanske zajednice. Ovaj tefsir je štampan u štampariji "Ora e Shkodrës" 1929. godine i formata je 23 x 15 cm.

Ovo djelo prvobitno je objavljeno u obliku fascikli i knjižica, a kasnije i u sabranom obliku i to s tvrdim povezom na kojemu piše *Tefsiri i Kur'ani Qerimit (Tefsir Kur'ani-kerima)*, bez imena autora i s jednim kur'anskim ornamentom.

U mom istraživačkom radu sakupio sam štampani materijal do 1572 stranice ovoga tefsira i to u sabranom obliku knjige počev od prve stranice t. e. od sure *Al-Fatiha*, do stranice 699, gdje se završava sura *Ali Imran*. Drugi dio, koji sam sakupio na jednom mjestu, počinje sa prvim ajetom sure *An-Nisa*, od stranice 701, a završava na stranici 1316 sa posljednjim ajetom sure *Al-En'am*. Treći dio počinje od stranice 1317 s prvim ajetom sure *Al-A'raf* i završava na stranici 1572 sa 16 ajetom sure *At-Tewbe*, iako samim time ne završava i cjelokupni tefsir.

Unutar teksta svaka sura počinje s *Bismillahir-Rahmanir-Rahim* i to u originalu na arapskom i prijevod na albanskom. Na nekoliko mjesta daje pojašnjenja pod naslovom *spjegime* (objašnjenja) a negdje i pod *shkoqitje* (tumačenje), dok se na nekim drugim mjestima koristi terminom *Thalbi i kuptimit* (srž značenja). Tokom prijevoda primjećuje se da ga on pokušava što više približiti čitaocu, jer daje i transkripciju originala. U tom pravcu je i njegova *Deklaracija* gdje objašnjava zašto se služi tom metodom. Slobodno se može reći da ovaj tefsir spada među tradicionalne / racionalne tefsire (*tefsir bi diraje / rivaje*).

Ovo djelo, kako zbog prijevoda tako i zbog tefsira predstavlja važan poduhvat za kulturu tefsira i dokazuje visoku inteligenciju ovog albanskog mufessira, koji zasigurno zaslužuje privilegirano mjesto među mufessirima, kako na Balkanskim prostorima tako i šire.

Tefsirska djela koja je koristio hafiz Ibrahim Dalliu

U svome tefsiru hafiz Ibrahim Dalliu koristi arapsko-osmansku sintezu i čitavu fundamentalnu tefsirsku tradiciju, što se vrlo jasno može primijetiti u samome djelu. Od mnoštva mufessira koje spominje

u samom tefsiru, kao što su: Fahrudin Razi³², Bejdavi³³, Taberi³⁴, Mudžahid³⁵, Medarik³⁶, Nimetullah Efendija³⁷, Ebu Suud Efendi³⁸, Ismail Hakki Efendi³⁹ kao i Muhammed Vehbi Efendi⁴⁰ dobija se dojam da se ovaj mufessir služio njihovim tefsirima radi boljeg tumačenja Kur'ana.

Prema svemu gore navedenom primjećuje se originalnost ovog tefsira, iako postoje različita mišljenja po tom pitanju od strane naših istraživača. Npr., dok imam Vehbi Ismaili tvrdi da je ovo originalno djelo hafiza Ibrahima Dalliu, postoji i drugo mišljenje koje kaže da je na ovom tefsiru radio čitav jedan kolegijum teologa.⁴¹ Međutim, spominjanjem i citiranjem velikog broja mufesira i njihovih djela potvrđuje se samo velika preciznost i tefsirska kultura Ibrahima Dalliu, jer gore navedeni mufessiri pripadaju raznim povijesnim epohama i različitim tefsirskim metodama, a da ne govorimo o različitosti jezika njihovih djela.

Istina je da je tefsirski metod bliži racionalnom tefsiru, *tefsir bi rej*, i to u prvom redu zbog široko upotrebljene literature, ali može se istovremeno primijetiti da je on bio dosljedan i tradicionalnoj metodi (*tefsir bi rivaje*). Najbolje bi bilo reći da je ovaj tefsir teološkog tipa s vjerskom slobodom a sa racionalnim pokušajem. U ovom tefsiru on slijedi i pravila *Usuli Tefsira*, veoma je pažljiv prema *sebebi nuzulu*,

³² Ar-Razi, Fahrudin Mesud b. Omer, *Mefatih-ul Gajb*, Dalliu najviše njega citira.

³³ Al-Bejdawi, Ebul-Hajr Nasiruddin Abdullah b. Omer, *Envarut Tenzil ve Esrarut Te'vili fit Tefsir*. Posle Razija najviše se spominje u ovom tefsiru.

³⁴ At-Taberi, Ebu Džafer Muhammed b. Džerir b. Jezid Halid al-Amuli at-Taberistani, *Džamiul Bejan an Te'vilil Kur'an. (Tefsiru Taberi)*

³⁵ Mudžahid b. Džafer al-Mekki al-Mahzumi.

³⁶ An-Neseфи, Ebul Berekat, *Medariku't Tenzil ve Hakaikut Te'vil*. Ovog mufessira spominje po njegovu djelu.

³⁷ An-Nahdživani, šejh Ulvan Baba Nimetullah b. Mahmud el-Azerbajdžani el-Akšehri, *El-Fevatihul Ilahijje vel Mefatihul Gajbijje*.

³⁸ Ebu Suud, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-Iskilibi el-Imadi, *Iršadul Akli-s-Selim Ila Mezajel Kitabi-l-Kerim*.

³⁹ Bursevi, Ismail Hakki, *Ruhul Bejan fit Tefsiril Kur'an*.

⁴⁰ Konjali, Muhammed Vehbi Efendi, *Hulasatul Bejan fit-Tefsiril Kur'an* (tefsir je na osmanskom jeziku).

⁴¹ Feti Mehdiu, "O albanskim prijevodima Kur'ana", u *Anali*, Gazi Husrev-begova biblioteka, knj. V–VI, Sarajevo, 1978., str. 241, fusn. 36.

potencira abrogiranje (*nasih i mensuh*), prezentira čisti *tewhid*, oslanja se na put *ehli sunneta*, zadržava se na pitanjima kelamističkih struja, kao što su maturidije, mu'tezile, eš'arije.

Kad uzimamo u obzir vrijeme objave Kur'ana, njegovo učenje i tumačenje od strane Muhammeda, a. s., i vrijeme kada se ova *Riječ* prezentirala Albancima, s pravom možemo reći da je ovaj komentar prvi poslije Kur'ana za albanskog čitaoca. Ovim komentarom se obogatila povijest tefsira i krenula putem razvoja i širenja, što je od velikog značenja za post-Ibrahimske generacije, naročito u stvaranju kur'anološke terminologije među Albancima Muslimanima.

Fragmentarni prikaz metode tefsira *Ajka e kuptimeve të Kur'ani Qerimit*

Tefsirska misao hafiza Ibrahima Dalliu gotovo je jedinstvena u kontekstu takovrsnih duhovnih gibanja na ovdašnjim prostorima. Pored toga što ta misao donekle slijedi racionalistički diskurs nekih mufessira, ona se u najvećoj mjeri oslanja na tradicionalne komentare Kur'ana, koji postoje u muslimanskom svijetu. Mada je živio u vremenu kada je scientistička ideologija doživljavala svoj povijesni vrhunac, razarajući sve što je sveto i osporavajući svaku misao koja je dolazila iz tradicije, a nije se mogla braniti pred sudom čistog razuma. Ta misao je jedna prenapučena duhovna sinteza koja, pored dotad ostvarenih iskustava u tefsirskoj nauci, temeljito u sebi upija sva iskustva savremenog znanstvenog mišljenja što ga je ljudski duh njegova vremena ostvarivao u najširim geografskim razmjerima. Autentičnost njegova mišljenja je nesumnjiva i dobro je osjenjena njegovim slobodoumnim i dubokim pronicanjem u objavljeni tekst Kur'ana, uvažavajući duh, potrebe, običajnu praksu, mentalitet i kulturološke horizonte ovdašnjeg balkanskoga humanuma. Dovodeći u neraskidivu vezu Objavu i razum, sveto i profano, tradiciju i nauku, duhovno i materijalno itd., autor je na taj način posvjedočio koliko mu je bilo stalo posvjestiti potrebu stalnoga učitavanja i posadašnjenja kur'anskoga sadržaja u svaki konkretan povijesni trenutak. Gotovo da ne postoji nijedan segment unutar njegovih tumačenja objavljenoga teksta Kur'ana, a da ne izražava takvu autorovu brigu i napor. Evo nekoliko primjera iz autorova komentara na neka mjesta iz kur'anskoga sadržaja.

Raspravljajući o nedostižnosti kur'anskoga teksta, u sklopu tumačenja 23 i 24 ajeta sure *Al-Bekare*, hafiz Ibrahim Dalliu ističe, među ostalim razlozima te nedostižnosti, bogoduhost ili božansko porijeklo teksta. U tom smislu on Kur'an promatra pod dva obzira: kao božansko djelo u kojemu su data sva pravila, principi i učenja koja su dostatna za život svijeta što ih je Muhammed, a. s., preko Džibrila dostavio ljudima i kao živu božansku riječ koja je nepresušna Istina, Zakon i Put, čija vječna duhovna mladost i praktična djelotvornost temeljito izvire iz unutarnje božanske prirode.

Raspravljajući o samome tekstu, onakvom kakav je ušao u ljudski jezik i primio na sebe literarno ruho semitske svakodnevnice, dakle, raspravljajući o kur'anskom sadržaju na razini čistoga jezika, autor smatra da taj sadržaj zrači dvovrsnom nedostižnošću: Umjetničkom (*balaga*) i misaonom. Umjetnička nedostižnost ovoga sadržaja je kaže autor očita ne samo u formi, nego i u sadržaju, u konstrukciji rečenica koja je data na jedan sasvim nov i dotad nepoznat način, osebujan način božanskoga ukusa objavljivanja čija objaviteljska mudrost je priopćila Objavu u svakidašnjem jeziku, tako da je izbjegla korištenje svake dotad uobičajene književne vrste istraživanja koja je bila uobičajena u ukupnoj duhovnosti istočne i zapadne semitske tradicije.

Misaona nedostižnost kur'anskog sadržaja, prema autorovu mišljenju je daleko uzvišenija i značajnija. Njena misaona veličina se prevashodno ogleda u tome što je svaka činjenica unutar Kur'ana besprijeckorno preklapljen, po značenju koje izražava sa jednom od stvorenih realija u kosmosu, tako da je Kur'an, kako to autor ima običaj često isticati, pisana formula za ono što je Bog svojim stvoriteljnim zahvatima već davno izveo u svijetu razumne i nerazumne naravi stvorenja. Jednom riječju, u Kur'anu se dogodio apsolutni preklap duha prirode sa duhom Objave i, na taj način, sa iskonskom nakanom i mudrošću Božijom ili, jednostavno, sa duhom Božijim. Takovrstan preklap daruje objavljenom tekstu trajnu snagu samoobnove i neprolazne mladosti koja u svakom vremenskom času iznova zabljesne sa svakim novim znanstvenim zahvatima u sferi svakidašnjeg ljudskog iskustva sa kojim čovjekov znanstveni, umjetnički, tehnički, stvaralački duh svakodnevno zacrtava i proširuje svoj kulturni krug temeljno obilježen vječnim značenjima kur'anske Objave.⁴²

⁴² *Ajka e kuptimeve të Kur'ani Qerimit*, str. 67–72.

U sklopu tumačenja istog poglavlja iz Kur'ana, slijedeći ritam samoga teksta, autor prelazi na tumačenje čovjekove misije na Zemlji, i na taj način zacrtava egzegetski obrazac za formiranje tzv. dogmatske antropologije u islamu, koju je dobrano razvio poseban traktat unutar muslimanske teologije o čovjeku kao slici koja jeste primjer, kruna i vrhunska umjetnost svega božanskoga stvaranja u svijetu. U svjetlu činjenice o čovjeku kao halifi ili božanskom zastupniku na Zemlji, autor će ustvrditi da je čovjek, kao sinteza duha i tijela, zemlje, ognja i svjetla pravi hram Božiji na Zemlji unutar kojega se na osebujan način događa prisutnost Božija koja svojom uzdržavačkom snagom, što nikada ne presušuje, stalno raspiruje u čovjekovu srcu svjetlo vjere koja jeste ona iskra božanskoga duha po kojoj je čovjek stvoren i za vijeke vijekova ostao da bude besmrtn.

S obzirom na činjenicu da je čovjek spoznavalačko biće, tj., jedinstveno biće koje u sebi baštini raznovrsne psiho-fizičke i mentalne moći, da je biće jezika koje govornim i drugim izražajnim moćima ostvaruje temeljnu komunikaciju sa okolnim svijetom i okolnom svijetu objavljuje bogatstvo svog unutarnjeg života i svijeta, dakle, s obzirom na sve ove pobrojane činjenice, autor će zaključiti da je čovjek – pored toga što je halifa i hram Božiji na Zemlji – sami bitak jezika koji sve ontološki zatvara u istinu, sve prevodi u metajezik najavljujući na taj način ontološku zavičajnost svijeta i čovjeka koji, u svojim idealnim prototipovima prethode svom otjelotvorenom, zemaljskom obliku bivstvovanja.⁴³

U sklopu tumačenja istoga poglavlja, autor će komentarisati i pojam dokidanja ili derogiranja nekih tekstova ili pojedinih propisa iz Kur'ana. U tom smislu je interesantno iznijeti autorovo gledište u vezi s tim, gdje on misli da kur'anski sadržaj nije ni u jednom svom segmentu dokinut i da nema nijednog mjesta u Kur'anu koji bi danas mogao predstavljati sadržinski pleonazam, tekstualnu suvišnost koja je bila aktuelna i interesantna za neko davno prošlo vrijeme, za sredinu i ljude koji su davno nestali sa povijesne scene. Prije svega, autor smatra, kada Kur'an spominje pojam derogacije i konstatira suspenziju ili dokidanje nekih propisa ili tekstova to valja u svakom slučaju tumačiti kao dokidanje, ne kur'anskog sadržaja ili propisa koji je dostavljen Muhammedu, a. s., kao dovršitelju čitave božanske Objave, nego to ima biti shvaćeno kao dokidanje propisa iz nekih prethodnih objava ili tekstova koji su

⁴³ Op. cit., str. 84–88.

preinačeni, okrnjeni u svojoj izvornosti i interpolirani u neki raniji objavljeni sadržaj kao puka ljudska tvorevina, kao svojevrsna teološka opservacija koja se infiltrirala u Objavu.

Kur'anski sadržaj, veli autor, ne može zastarjeti stoga što je on punina svih božanskih nauma glede svijeta i čovjeka, što je bitno koncentriran na vjeru kao živi duhovni fluid, najdublju i neprolaznu ljudsku prirodu koja podjednako buja u makro i mikrokosmosu i izvija svoje raznolike duhovne izdanke, s tim što dinamika vjere uvijek slijedi nivo razvoja ljudske svijesti koja može biti uprisutnjena u istom kalendarskom vremenu, ali ljudska svijest ne može, slijedeći ritam vjere, nikada živjeti istu starosnu dob vjere u svakom podneblju i u svakom mentalitetu. Stoga jedno pravilo vjere, koje naizgled može biti nezanimljivo i neaktuelno u jednome podneblju i mentalitetu, itekako može biti zanimljivo i krajnje aktuelizirano u nekom drugom podneblju ili mentalitetu. Tako ne postoji nijedan povijesni trenutak unutar kojega se kur'anski sadržaj na ovaj ili onaj način ne aktuelizira i ne obnaša.⁴⁴

Komentirajući 134. ajet istoga poglavlja, autor se upušta u tumačenje činjenica o kontinuitetu Objave koja se razabire iz teksta gornjega ajeta. U tom smislu autor će istaći da se Kur'an objavljuje na tragu ranijih objava u njihovom autentičnom obliku, smatrajući da ti raniji stupnjevi objave čine pripremu za završnicu i puninu objave što je postignuta Kur'anom. On, također, smatra da su svi raniji vidovi objava preživjeli i smirili sve svoje duhovne reflekse u Kur'anu, doduše ne u verbalnom, nego u supstancijalnom smislu, što će reći da u kur'anski tekst nisu integralno i doslovce ušli tekstovi prethodnih objava, nego su samo temeljne poruke iz vjerske, moralne i zakonodavne sfere ranijih tekstova objave pretopljene u duh i narav univerzalnih kur'anskih poruka i zakona. Preko činjenice o kontinuitetu Objave autor otkriva još neke činjenice koje su relevantne za sadržaj Kur'ana i za svakidašnji život muslimanskih vjernika, a to su: činjenica o jedinstvu vjere, kao primordijalne vjerske tradicije koja je povijesni oblik svog jedinstvenog metapovijesnog arhetipa, zatim činjenica o jedinstvu vjerozakona koji je uređivao u svakom povijesnom času život svake žive zajednice pravovjernih, pripadali oni Ademovom, Nuhovom, Ibrahimovom ili Muhammedovom, a. s., vremenu. Napokon, iz kontinuiteta Objave zrači i činjenica o jedinstvu poslanstva i poslaničkih misija, s tim što je svaka

⁴⁴ Op. cit., str. 168–172.

ranija poslanička misija u dnu bila obilježena temeljnom prirodom Muhammedove, a. s., dovršiteljske, poslaničke prirode čineći na taj način uvodnicu povijesnu pripravu za njegovu misiju.⁴⁵

Donoseći svoj komentar o samom pojmu objave, šta je ona i na koji način se događa, autor ističe da objava sama sobom izražava jedan kontinuirani proces događanja onog božanskog što se pojavljuje pod dvostrukim vidom: kao stvaranje nerazumne naravi stvorenja, gdje tragove božanskog objavljivanja otkrivamo u činjenici uzročno-posljedičnog niza, i kao stvaranje razumne naravi stvorenja, tj., čovjeka koji u neku ruku predstavlja *vestigo Dei*, živi trag Božiji; drugi vid je objava data u slovu ili u knjizi koja može biti plod dvostrukog objavljivanja: direktnog diktiranja objavljenog teksta što ga Džibril, a. s., utiskuje u poslaničko srce kao *Wahj* ili *Revelatio*, na koji način je objavljen Kur'an; naknadnog nadahnuća što ga duh Objavitelj daruje hagiografu u smislu *Inspiratio*, te je na taj način kodificirano cjelokupno biblijsko štivo Staroga i Novoga zavjeta. Objava pod vidom stvaranja još uvijek traje, veli autor, i trajeće do navršenja vremena, dok je objava pod vidom knjige završena.⁴⁶

Zaključak

Dalliuovo djelo izvorno i direktno obavezuje. Izgledajući nedovoljno koherentno u cjelini svog sadržaja, u mnogim tekstovima ishitreno i nekonzistentno, najčešće duboko i izazovno, uvijek iskreno, otvoreno i do krajnosti podsticajno, ono se ne može sa neke neutralne strane prigodovati, svrstavati, dotjerivati. Svaki pokušaj koji bi išao u tom pravcu značio bi njegovo iznevjeravanje, a onaj koji u njemu bude tražio logičku dosljednost, pozitivističku utemeljenost ili pedantno učenost će se razočarati. To djelo podrazumijeva druge standarde. Hafiz Ibrahim Dalliu nije pisao u hladovini hrama čistih ideja i za neko posvećeno spremište neoborivih misaonih sistema, nauka i učenja. Djelo hafiza Ibrahima Dalliu izvore iz života, takoreći protiv života i radi života, sa kojim je od rane mladosti bio u neprekidnoj i strastvenoj islamskoj raspravi. Većinu svojih teoloških radova on je pisao u jednom dahu i bez

⁴⁵ Op. cit., str. 202–203; 943–952.

⁴⁶ O analizi tefsira i Dalliuovoj metodi interpretiranja šire vidjeti Ismail Bardhi, Ibrahim Dalliu ve Tefsirdeki Metodu, (neobjavljena doktorska teza), Ankara, 1997., str. 95–164.

osvrtnja, kao vlastiti egzistencijalni i misaoni odgovor na izazove samog života. A život nikada nije bio logičan i dosljedan, pogotovo se nikada nije obazirao u svome autentičnom dešavanju na pozitivističke šablone i predviđanja. Sada nam već nije teško utvrditi da Dalliuovo pisano djelo stoji u znaku njegovih tumačenja Kur'ana, a njegovo tumačenje Kur'ana pripada tom svjetskom pokretu oživljavanja islama koji je započeo i realizirao se kao uspostavljanje neposredne veze muslimana sa tekstom posljednje Allahove Objave. U svojim nastojanjima da Kur'an otvori za razumijevanje njegovih poruka, on zasigurno pripada specifičnoj teološkoj plejadi obnovitelja islama toga vremena, a učinci njegovog djelovanja korespondiraju sa dejstvom djela drugih obnovitelja na ostalim stranama islamskog svijeta.

Dalliuovo djelo je otvoreno djelo epohe oživljavanja islama. Možda će ono već sutra biti nadmašeno nekom novom fazom u životnoj realizaciji islama na našim prostorima, kao što su na nekim stranama islamskog svijeta već nadmašena djela njegovih savremenika zahtjevima mladih generacija muslimana, da se između Kur'ana i života ukine samom obnovom islama uspostavljeni most što ga čine komentari Kur'ana, da se ukine svako posredovanje Kur'ana i život stope u čistu i potpunu vezu, da se Kur'an uopće ne tumači već da se, naprosto, živi. Ako se to i kod nas dogodi, djelo hafiza Ibrahima Dalliuja je sigurno tome prvi prilog, a vrijeme koje će iza tog novog razdoblja ostati ostat će trajno, obilježeno tim njegovim djelom.

Ismail Bardhi

HAFIZ IBRAHIM DALLIU - ALBANIAN MUFASSIR⁴⁷

“We never sent any messenger except in the language of his people, to make things clear for them...” (Ibrahim, 4)

Abstract

Dalliu's work is an open work of the epoch of the revival of Islam. Perhaps it will be surpassed tomorrow already by some new stage in the life realization of Islam in our territory, such as in some parts of the Islamic world, the works of his contemporaries have already been surpassed by the demands of young generations of Muslims, to abolish the bridge between the Qur'an and the life established through very reconstruction of Islam and made by the Qur'an's comments, to abolish any mediation of the Qur'an and to merge with the life into a pure and complete connection, that the Qur'an is not even being interpreted, but simply be lived. If that happens to us, the work of Hafiz Ibrahim Dalliu is certainly the first contribution, and the time after this new period will remain permanently marked by this work of his. **Keywords:** Hafiz Ibrahim Dalliu, Qur'an, tafsir.

---

⁴⁷ For this theologian and mufassir, in addition to material evidence, which unfortunately disappeared, I also tried to investigate oral tradition both of his life and of his works, and especially of his tafsir. According to his grandson, Adnan Dalliu, already in old age, the whole family of Ibrahim Dalliu was well-known in and out of Tirana as highly religious. Mustafa's father was a hafiz, his brother Husni was a hajji, brother Ali was a hafiz and a hajji, and Ibrahim himself was a hafiz. Hafiz Ibrahim Dalli had a single son, who died in his youth, so he had no other descendants. Adnan Dalliu says: "Of Hafiz Ibrahim's works, two carts of books and manuscripts by order of the Communist regime were handed over to the State Archives." As for the research I have done in the State Archives of Albania, I can freely say that I have not been able to find any, that is, there is none of the whole of that material. What can be found in the Archives is: his grandson's (Besim Dalliu) record in three pages, under the AQSH code (Central State Archives), Fund 174, doc. 1; also a political manuscript in Ottoman (AQSH, Fund 143, dossier 928); one document about his detention (AQSH, Fund 143, file 932), as well as several records of one page. In fact, in the Archives of Albania there is no manuscript of his of the translation of the Qur'an, except the printed one, as well as any other religious manuscript, except that of a national character.